

СПОМЕН ЗА ИРАНСКАТА ПЕТРОЛНА КРИЗА И СВАЛЯНЕТО ОТ ВЛАСТ НА МОХАММАД МОССАДЕК (1951 – 1953 Г.)

Веселина Узунова

Българска академия на науките – Институт по история

Резюме. На 19 август 1953 г. ЦРУ, в съвместна операция с британските тайни служби МИ6, успешно свалят от власт демократично избрания премиер на Иран д-р Мохаммад Моссадек. Моссадек е лидер на националистическата формация „Национален фронт“ и инициатор на приетия през 1951 г. Закон за национализацията на петролните ресурси на Иран. Тази дръзка стъпка е директен удар по британската икономика и цели да възпре 100-годишната съветско-британска надпревара за ресурси в Иран. Национализацията е широко приветствана от Хари Труман, който подпомага усилията на „Национален фронт“ да отхвърли британското господство. Отказът на Лондон да признае приетия закон и да предаде в ирански ръце кладенците и съоръженията на „Англо-иранската петролна компания“ (АИПК) докарва Иран до поредната национална катастрофа. Въпреки това популярността на Моссадек сред обществото не намалява. В началото на 1953 г. ЦРУ започва подготовката на преврата, който да сложи край на петролната криза и да върне иранската петролна индустрия обратно на англичаните. Заговорът става явен още през лятото на 1953 г. и предизвиква масови безредици по улиците на Техеран. На фона на тези събития в нощта на 19 август 1953 г. Моссадек е заловен, изправен пред съда и осъден на смърт. По време на делото протичат и преговорите за нов договор за концесия на петролните източници. Така се заражда ирано-американски консорциум, който измества британското присъствие в тази индустрия. Моссадек повежда иранската нация към мечтаната свобода и благоденствие, бори се с господството на Великобритания в страната и постига промяна на политиките на Великите сили в региона на Близкия изток.

Keywords: Iran, Mohammad Mossadeq, nationalization of oil companies, Мохаммад Моссадек, национализация на петрола, the Anglo-Iranian Oil Company (AIOC)

Личността на Мохаммад Моссадек – един необикновен държавник, хуманист и патриот, до ден-дневен дава повод за размисъл върху фундаменталната тема за морала в световната политика от редица изследователи и

студенти. Възпитаник на европейски юридически школи и внук на Каджарския принц Абас Мирза, той се превръща в символ на свободата и дързостта за всички иранци – религиозно и светски ориентирани, монархисти и републиканци, леви и десни. Неговото име се свързва с думи като национализъм, Национално движение и национализация на петролната индустрия, но тези проблеми нито възникват при управлението на неговото правителство (1951 – 1953 г.), нито приключват след падането му. Дългогодишната му борба за демокрация и свобода се увенчава с неуспех, но международният ефект е толкова мощен, че предначертава поведението на всички страни в Близкия изток, някои от които последват дръзкия му пример, а други само се поучават от опита му. Този бум на национализма в региона дава началото на всеобщата съпротива на близоизточните народи срещу западната политика и опитите им да наложат контрола си върху местните правителства под претекст, че налагат демокрация и осигуряват мира и сигурността в региона. Още в младежките си години, будното съзнание на Мосадек го отвежда в Конституционното движение, което той вижда като единственото възможно средство за налагане на демокрация. Тези идеи диктуват и неговите дългосрочни цели, а именно да намери начин да защити растежа на социалните и демократичните институции чрез елиминиране на силовите влияния – били те външни или вътрешни. Тази защита напълно изключва употребата на принуда, тъй като това би довело много бързо до унищожение на основните принципи на демократична му философия. Той иска да замени силата със знанието и прекарва целия си съзнателен живот в безспирен поход към идеята за независим и демократичен Иран. (Diba, 1986:72)

Тази година се навършват 60 години от преврата на 19 август 1953 г., с който Америка отстранява една голяма пречка към пълното си доминиране в Близкия изток, а Иран се простига с един голям държавник. През следващите 25 години режимът на шаха и Департаментът на САЩ работят съвместно по „прочистването“ на Иран от последователите на Мосадек и „Национален фронт“ повече никога не получава възможност да състави кабинет. След 1979 г. правителството на ислямската република окончателно зачерква името на Мосадек от историята на страната, поради което иранците няма да отбележат тази печална за народа на Иран и света дата.

През годините след Първата световна война Великобритания успява да се наложи като доминираща велика сила в региона на Близкия изток и процесите на установяване на нови държави с английски мандати са съобразени изцяло с достъпността до евтини природни ресурси. Иран се нарежда на второ място по залежи на петрол в Близкия изток и защитата на позициите на Англо-иранската петролна компания (АИПК) са национален приоритет за Великобритания в продължение на половин столетие. Английските интереси диктуват всички

вътрешни процеси в Иран, поставяйки и сваляйки правителства и монарси, контролирайки ключови среди на гражданското общество, пресата и изборите за народни представители, търговски и корпоративни отношения, големи инфраструктурни проекти. Намесата на Форейн офис във вътрешните дела на Тегеран неведнъж застрашава интегритета на страната. Цели области и провинции в Иран попадат под протекциите на Лондон чрез подстрекаване на местни племена и стимулиране на сепаратизма в териториите, предмет на концесии с АИПК. С избухването на Втората световна война и съюзническата окупация на Иран позициите на Великобритания са разклатени и САЩ поемат ролята на водеща суперсила в условията на зараждащата се конфронтация със СССР. Отказът на Сталин да изтегли съветските войски от окупираните ирански територии през 1945 г. и напрежението между съюзниците оформят т.нар „иранска криза“ и залягат в основата на взаимната непоносимост между Източния и Западния блок. А отказът на Иран да отдаде петролни концесии в съветски ръце допада на Хари Труман, който намира иранския устрем към постигане на пълна свобода от Лондон и Москва за вдъхновяващ и до края на президентството си той се превръща в отявлен защитник на иранската държавност и интегритет.

Национализацията

Още преди края на Втората световна война американците посъветват иранското правителство да преразгледа концесионния договор с АИПК, който смятат за неизгоден за Иран, и предлагат сключването на нов между Великобритания, САЩ и Иран. От седемте петролни гиганта, пет от които американски, само АИПК и американо-саудитската петролна компания АРАМКО не са сключили споразумения за 50/50 подялба на печалбите от петролните концесии. През 1947 г. иранците потърсват сметка на АИПК за изпълнението на договора за концесионни права от 1933 г., вземайки предвид порасналото световно потребление на петрол и несъответстващите на реализираните печалби плащания към иранското правителство. Съобразявайки се с исканията на добилото популярност движение „Национален фронт“ на д-р Моссадек и внесения за обсъждане „Закон за възстановяване на националните права на Иран върху неговите природни богатства“, са свикани преговори, на които обаче са разгледани само въпросите с плащанията на Иран. По това време общите настроения към основния концесионен договор добиват все по-негативни оттенъци поради разпространената информация, че договорът е подписан под натиска на Великобритания и че по напълно незаконен начин АИПК укрива приходи, а на иранската държава систематично се изплащат нереални суми. В ранните етапи на преговорите от иранска страна е представена петиция от 25 искания, изготвена от д-р Пирния от Министерство на финансите и директора на „Петролни концесии“ Манучер Фарманфарманиян, но след година те са сведени само до въпросите с плащанията, цените на вътрешния пазар и увеличението на иранския персонал.

Двете преговарящи страни дълбоко подценяват настъпилите промени в общественото мнение и степента, в която разрастващата се ненавист към британците може да повлияе на решенията на Меджлиса. Макар че по всички точки е постигнато съгласие и през 1949 г. преговорите завършват с подписването на „Допълнително споразумение“ към основния концесионен договор от 1933 г., Меджлисът, доминиран от представителите на движение „Национален фронт“, отказва да го ратифицира. Иранските медии публикуват ужасяващи факти около условията на труд в Англо-иранската петролна компания и нечувани дотогава оплаквания на ирански работници. През 1949 г. Манучер Фарманфарманиян описва тъжната гледка на работните площадки в Абадан: „През зимните периоди земята подгизва и се превръща в равно мочурище. Калта достига до коленете и хората се придвижват с лодки. Когато дъждовете стихнат, облаци от дребни насекоми се надигат от застоялите води и се трупат на рояци по домовете на хората и перките на рафинерията, задръствайки всичко с мазна лепкава течност“ (Time Magazine, 1909).

Отношенията между Шах Мохаммад Реза и „Националния фронт“ се влошават драматично с опитите на монарха да игнорира и омаловажи решенията на парламентарната институция, в центъра на които стои критичният въпрос с петролните концесии. Въпросното допълнително споразумение с АИПК се превръща в основна тема на дебатите преди парламентарните избори през 1949 г., на които антибританската и националистическа реторика на Моссадек печели смазващо мнозинство. Междувременно АРАМКО подписва със Саудитска Арабия за 50% дял от печалбите и АИПК, притиснати от надигащата се вълна на недоволство, отправят покана към иранското правителство за преразглеждане на договора. Събитията във външнополитическия план през 1951 г. се развиват светкавично. Сформираната парламентарна комисия за петрола избира Моссадек за свой председател. Още с встъпването си в длъжност той прави официално предложение за национализацията на петролните кладенци и прилежащото оборудване, експлоатирани от АИПК, което премиерът Али Размара отхвърля на 3 март 1951 г. след проведен експертен съвет. Четири дни по-късно Размара загива при атентат на религиозен екстремист от крайната формация „Федаян-и Ислам“ и на 15 март Меджлисът приема с мнозинство закона за национализацията. През май е приет Законът за прилагане на принципите на национализацията, а месец след това спират доставките от рафинерията в Абадан. Разрастващата се популярност и народно одобрение на „Национален фронт“ след акта на национализация принуждават шаха да разреши на д-р Мохаммад Моссадек да сформира кабинет през лятото на 1951 г. (Patta, 2004: 21 – 24).

Кризата

Поемайки поста на министър-председател, Моссадек си поставя за цел през следващите две години да ограничи властта на шаха и да прогони АИПК от Иран. Според приетия закон за национализацията на всички предприятия

на английската компания анулираният договор за концесия на петрол с англичаните е в полза на учредената Иранска национална петролна компания (ИНПК). Моссадек отправя покана за преговори към ръководството на АИПК за уточняване на дължимите компенсации за загубите на компанията и запазването на английския експертен персонал. В отговор на това обаче английският посланик в Техеран връчва протестна нота на иранския външен министър, в която се казва, че британското правителство не признава правото на правителството на Иран да анулира концесионния договор с АИПК, счита, че този договор остава в сила до 1993 г., и предлага да започнат нови преговори за условията на ново концесионно споразумение (Аникин, Белецкий, 1978: 581). Великобритания впряга всички сили в опити да компрометира кабинета на Моссадек чрез подкупване на депутати в Меджлиса, заплахи за използване на сила и медиен шантаж, макар в същото време да изпраща Ричард Стоукс да уреди споразумението за петрола от името на АИПК. Президентът Труман лично изпраща Аврел Хариман да вземе участие в преговорите, на което АИПК остро възразява поради съмненията си, че задачата на Хариман е да подпомогне иранците. Стоукс е инструктиран да предложи равен дял от нефтопроизводството и нефтепреработвателните дейности в Иран, като на всяка цена трябва да избегне въпроса за подялбата на дяловете на дружеството извън пределите на Иран, каквито опции предвижда концесионният договор от 1933 г. Това на практика означава, че на Иран ще се полага по-малка печалба, отколкото на държавите с ненационализирана петролна индустрия, и това би обезсмислило национализацията. При пристигането си в Техеран, Моссадек му заявява, че „машинациите на АИПК са в основата на високите нива на бедността в страната и че сега всички граждани на Иран очакват справедливо развитие на проблема. А ако такова не бъде постигнато, със сигурност много иранци ще преминат в средите на комунистите и екстремизма“. Кабинетът на Моссадек отказва британското предложение, но оставя вратата отворена за евентуална хармонизация на офертите. Липсата на такт и дипломатичност у Стоукс подразва Хариман и Моссадек. Неуспехът на британската мисия предизвиква гнева му и той заявява, че иранците са „некомпетентни и корумпирани и затова никога няма да успеят сами да развият петролната си индустрия без помощта на американците, които очевидно стоят зад този заговор срещу Великобритания“ (Elm, 1992, 136 – 138).

Национализацията на петрола пробужда такова въодушевление сред хората, че само мисълта за отдаване на друга концесия на АИПК става трудна за приемане и до голяма степен обречена на неуспех. Тези събития са последвани от присвояването на всички съоръжения и средства за целите на петролодобива от страна на държавата през септември 1951 г., довело до бойкот на иранския петрол от всички големи международни петролни компании (Katouzian, 2004: 6 – 7). Лондон налага ембарго на вноса от Великобритания

за Иран, оказва натиск върху английските транспортни компании да не превозват ирански товари и разполага флот във водите на Персийския залив. По време на национализацията Иран е водещ производител на петрол в Близкия изток и се намира сред петролните гиганти САЩ, Венецуела, Саудитска Арабия и СССР. Годишната му производителност е 32 млн. тона, или повече от една трета от общите за целия Близък изток 90 млн. тона годишно. Рафинерията в Абадан е най-голямата в света – с капацитет от 20 млн. тона на година. В доклад на ЦРУ от началото на 1951 г. се казва, че загубата на иранския петрол и рафинерията в Абадан би оказала пагубен ефект върху икономиката на Великобритания и западноевропейските държави (Elm, 1992: 108).

В края на 1951 г. Моссадек прави опит да пренебрегне наложения от Англо-иранската петролна компания бойкот и търси пазар за иранския петрол. Но интересът сред държавите от Западния блок, които могат да си позволят да закупуват големи количества петрол, е блокиран от заплахите на АИПК. В опити да спре британския натиск върху петролните компании, изявили желание да закупят петрол от Иранската национална петролна компания, Моссадек отправя нота до британския посланик в уверение, че национализацията на петролната индустрия няма за цел да навреди на народа на Великобритания, и потвърждава готовността на Иран да изплати компенсации на АИПК. САЩ настояват англичаните да останат на масата за преговори, тъй като изглежда, че Моссадек проявява снизходителност и кризата върви към своя край. В същия момент британският посланик Шепърд докладва за получено съобщение от шаха, изразяващо неговите растящи тревоги и усещане за необходимост от смяната на Моссадек.

Няколко месеца по-късно, докато Международният съд в Хага разглежда жалбата на Великобритания, Моссадек постига договореност с частна компания в Италия за пробна доставка, след която да последва десетгодишен договор за доставка на 20 млн. тона сурова продукция. Така в средата на юни 1952 г. танкерът „Роуз Мари“ – собственост на панамска компания, под командването на италианци, отплава от Персийския залив с товар от 1000 тона ирански петрол – доставка за италианската компания ЕРИМ. Моссадек заявява открито, че „Роуз Мари“ е първият от многото танкери, които ще транспортират ирански петрол и ще спасят иранската икономика от срив. През първите пет месеца на 1953 г. Иран успява да достави 48 500 тона суров петрол на италиански компании и 18 000 тона рафиниран петрол на Япония (Heiss, 2004: 193 – 194).

Натискът от Великобритания продължава и през януари 1952 г. иранското правителство закрива всички британски консулства в обвинение за извършване на подривна дейност от страна на английските дипломати. Няколко месеца по-късно Иран скъсва окончателно дипломатически отношения с Великобритания. Безсилна и прогонена, тя се обръща към Международния съд и успява да издейства съдебно решение за спиране на процедурата по национализация, но Техеран отхвърля решението на съда с аргумента, че споразумението

от 1933 г. е сключено между иранската държава и частна компания и затова всички възникнали спорове попадат под юрисдикцията на иранските правораздавателни органи. В опит да прокара ново предложение за създаване на международна компания за експлоатация на иранския петрол Великобритания се обръща и към Съвета за сигурност на ООН за подкрепа.

През следващите няколко месеца проблемът с концесионния договор на АИПК прераства в международна криза и много страни и организации предлагат посредничество и решения, най-удачното от които е предложението на Вашингтон – Световната банка да стане гарант на производството и износа на ирански петрол за следващите две години. По този начин напрежението между Техеран и Лондон значително би намаляло и дори впоследствие би могло да се стигне до постоянно уреждане на въпроса. Планът пропада, тъй като Моссадек иска в споразумението изрично да бъде записано, че Световната банка изпълнява тази задача от името на иранското правителство, на което искане Великобритания се противопоставя. Провалът на плана разклаща вътрешнополитическия ред в Иран и активизира действията на комунистическата партия „Тудех“ срещу кабинета, хвърляйки сянка на съмнение, че Моссадек е всъщност „агент на американския империализъм“ и цялата история с национализацията на петролната индустрия е имала за цел единствено да бъде осигурен достъп до евтини ресурси на американските му партньори (Katouzian, 2004: 7 – 8).

Промяна на курса

Когато ген. Дуайт Айзенхауер спечелва президентските избори през ноември 1952 г., британците са несигурни как да гледат на него и подхождат с особена предпазливост. Отношението му към кризата с петрола не става явно, още повече Чърчил и Идън не одобряват посочвания за бъдещ държавен секретар Джон Фостър Дълес. На среща в Белия дом на 18 ноември Труман и Ачесън запознават своите наследници с настоящите проблеми на Америка, а сред най-наболелите е кризата с иранския петрол. Очертавайки значимостта на проблема, Ачесън споделя мнението си, че „иранците са водени от мотива да освободят петролната си индустрия от присъствието на англичаните повече, отколкото да реализират подобри печалби, като го експлоатират сами“. Ачесън още изказва съмненията си от опасността от размирици и хаос в Иран в резултат от икономическия натиск на Англия и подчертава, че САЩ трябва на всяка цена да се разграничат от агресивната политика на Великобритания и да предприемат едностранни действия. За да поощри англичаните да покажат малко гъвкавост и прагматизъм, Държавният департамент огласява, че американската „Ексимбанк“ възнамерява да отпусне заем на Иран в размер на 25 млн. долара. Идън заявява, че подобен заем „би обтегнал много сериозно отношенията между САЩ и Великобритания“ и Ачесън решава да не отпуска кредита, но продължава да настоява пред Лондон за намирането на конструктивно решение на кризата с петрола.

Провалът на плана на Световната банка и непрестанните спънки на всички идеи, генерирани от екипа на Труман, убеждават Ачесън, че британците целенасочено протакат решаването на проблема до встъпването на Айзенхауер на власт. Макар администрацията на Труман да ги убеждава, че американската политическа линия спрямо Иран и възникналата криза няма да претърпи промени и при следващия кабинет, за Великобритания вече е повече от ясно, че с това американско правителство няма да могат да работят по решаване на кризата в своя полза и само могат да се надяват да постигнат по-добри резултати при следващото. Напрежението между тях се засилва след публикации в медиите за безспорния ефект от предложението от Ачесън план за решаване на петролната криза, получил пълната подкрепа на Айзенхауер и Дълес, които също смятат, че отказът на Идън от отстъпки в преговорите с Моссадек може да доведе до попадането на Иран под комунистическо влияние.

Визията на Айзенхауер за борбата срещу комунизма по по-креативен и ефективен начин намира редица поддръжници сред високите етажи на Трумановата администрация. Макар ЦРУ да е творение на Труман, предназначено да играе ролята на орган за изпълнение на секретни операции, и неговата администрация да е разпоредила множество рискови мисии в границите на СССР, към края на президентския си мандат той сменя подкрепата си от всякакви видове прикрити действия. Причината за оттегляне на доверието му от методите на ЦРУ е провалът на повечето от тези операции и потенциалните опасности за световния мир. След като Москва се сдобива с ядрено оръжие, администрацията на Труман смекчава тона, за да избегне директния сблъсък, в резултат на което отблъсква лоялността на редица висши служители в разузнаването, които искат по-благоразположено правителство да наследи това на Труман.

За разлика от Труман и Ачесън Айзенхауер и Дълес поддържат мнението, че Моссадек трябва да бъде сменен поради упорития си характер, с който само задълбочава кризата и izolацията на Иран. Те вярват, че той започва да се превръща в средство за пробив на комунизма в страната вместо в пречка. Повратна точка за подкрепата на Моссадек е оттеглянето през февруари 1952 г. на болшинството от последователите му от „Национален фронт“ и фактът, че партията „Тудех“ е единствената партийно представена алтернатива. Тази вътрешнополитическа суматоха благоприятства изпълнението на преврата и определено изиграва своята роля при вземането на самото решение във Вашингтон.

До началото на март Държавният департамент получава мрачни доклади, че Моссадек няма да успее да задържи властта, че шахът е изпаднал в отчаяние, а армията е ненадеждна. След като премиерът за пореден път отхвърля отправеното предложение за петрола на 20 март 1953 г., Айзенхауер и съветниците му преминават в готовност да разгледат сериозно алтернативните решения на проблема (Вугне, 2004: 224 – 225). А тези алтернативни решения отдавна вече са представени на Белия дом като задоволителен и удобен за

САЩ изход от кризата, средство за сближаване с Великобритания и най-вече – за нанасяне на удар по съветската сигурност чрез демонстративно опитомяване на Иран. В първите дни след изборите през есента на 1952 г. Айзенхауер се консултира и с висшестоящи представители на ЦРУ. При посещението си Кристофър Уудхаус – старши агент, убеждава бъдещия президент, че превратът е единственото средство за контрол над ситуацията, а по-късно пише: „Желаейки да избегна обвиненията, че ЦРУ се опитва да извади английските кестени от огъня, реших да наблегна по-скоро на надвисналата над Иран комунистическа заплаха, отколкото на необходимостта от връщане на контрола върху петролната индустрия“ (Kinzer, 2003: 15).

„Тихият американец“

Неусетно подкопаните позиции на англичаните в Иран донасят много позитиви за тези на САЩ в региона. Но въпреки огромната обществена подкрепа разговорите между кабинета и Международния петролен консорциум остават в задънена улица, а кризата в страната се задълбочава с всеки изминал ден. За Великобритания свалянето на кабинета на Моссадек се превръща в цел от първостепенна важност, но въпреки всички наложени икономически репресии върху иранската държава напредък не е постигнат. Международният авторитет на англичаните е силно подкопан в резултат на провежданата агресивна външна политика спрямо всички страни, взели някакво отношение по проблема, а загубите на АИПК поставят на риск стабилността на английската икономика.

В усилията си да убедят американците да подкрепят преврата през есента на 1952 г. висши служители от АИПК пресрещат в Лондон старши офицера на ЦРУ за Близкия изток Кърмит Рузвелт и му представят плана за сваляне от власт на Моссадек. Рузвелт обяснява, че не е упълномощен от своето правителство да обсъжда американската подкрепа на подобна дейност, но въпреки това, връщайки се във Вашингтон, той информира Алън Дълес – тогавашен зам.-директор на ЦРУ, за британското предложение. Дълес инструктира Рузвелт да скрие тази информация от Труман и Ачесън до началото на следващата година, когато самият той става директор на ЦРУ, а брат му Джон Фостър Дълес – държавен секретар (Elm, 1992: 292 – 293).

В началото на 1953 г. англо-американските предложения все повече се доближават до контрапредложенията на Моссадек, но за преговори вече изглежда твърде късно. Британското правителство е уморено от чакане на благоприятно развитие на нещата и желае да се възползва от настъпилите улични безредици в Техеран, за да сваля кабинета. Междувременно колебанията на Айзенхауер по отношение на предложената тайна операция от британците и ЦРУ клонят към недопускане на повече напрежение в англо-американските отношения и в същото време изчакване на съветска реакция по въпроса. Но СССР така и не излиза с официална позиция, вероятно вътрешно разтърсен

от внезапната смърт на лидера си Сталин на 5 март. Въпреки това Пентагонът поставя стабилността на отношенията с Великобритания пред тези с Техеран и експертите на ЦРУ по въпросите на Близкия изток са упълномощени да започнат подготовката на преврата. Те изучават ситуацията и издават докладни записки на 16 април, които дават оценка за изпълнимостта на операцията и преценка на предложенията за най-подходящ наследник на Моссадек. ЦРУ дава подкрепата си на ген. Захеди като най-достоеен кандидат заради неговия кураж, обществено положение и проамериканско настроение, както и за готовността му да поеме премиерския пост.

Разсекретеният доклад за операция TRAJAX, написан през 1954 г. от един от архитектите на операцията Доналд Уилбър и разкрит пред света за първи път от New York Times през пролетта на 2000 г., разказва подробно за работата на агентите под прикритие: „До края на 1952 г. става ясно, че правителството на Моссадек в Иран няма да постигне споразумение за петрола със заинтересованите западни страни... Поставените цели на проект TRAJAX са: да свали кабинета на Моссадек, да върне престижа и властта на шаха и да издигне правителство, което ще управлява Иран чрез конструктивни политики. По-конкретно, целта е намирането на управление, което да достигне до изгодна договорка за петрола, което да позволи на Иран да постигне икономическа стабилност и финансова платежоспособност. Веднъж, след като става ясно, че управлението на Моссадек не е в интерес на Америка и ЦРУ е информирано за това от държавния секретар и през март 1953, ЦРУ започва разработка, в която се посочва, че по-горе изброените цели могат да бъдат реализирани чрез прикрити действия. След завършването на оценката на риска, озаглавена „Фактори, участващи в преврата срещу Моссадек“, на 16 април 1953 г. е определено, че ЦРУ ще проведе съвместна операция с британското тайно разузнаване МИ6... На 10 юни 1953 г. планът за действие е завършен“ (Wilber, 2006: 13). Авторът на доклада Доналд Уилбър е нает като консултант от ЦРУ и осъществява първите срещи между ЦРУ и МИ6, проведени в Кипър, за да начертаят идейния план на операцията.

На 27 юли в прословутото си обръщение към нацията Моссадек заявява, че „някои чуждестранни сили правят опити да организират преврат, за да го заместят със свои протежета и че представители на Меджлиса подпомагат действията им“. Той организира референдум за разпускането на парламента, който печели с мнозинство, но е последван от обвиненията на САЩ и Великобритания за нелегитимно съветско участие в него. Повод за това е проведена среща между Москва и Техеран за разширяване на двустранните търговски отношения. В настъпилния хаос около убийството на началника на столичната полиция Афшартус, разпускането на Меджлиса и разделението сред членовете на Националния фронт, ЦРУ намира почва за изпълнението на преврата (Elm, 1992: 300). В доклада си Уилбър продължава: „На 19 юни планът за операцията е одобрен от г-н Кърмит Рузвелт

от ЦРУ и британското разузнаване в Лондон. В средата на юли 1953 г. Държавният департамент и британското външно министерство оторизират изпълнението на проекта ТРАЈАХ и директорът на ЦРУ получава одобрение от президента на САЩ. В Иран пропагандни кампании на ЦРУ и британското тайно разузнаване целят да нажежат обстановката чрез пресата и духовенството и да отслабят позициите на кабинета на Моссадек по всички възможни начини. Предвидено е високопоставен правителствен служител в САЩ да направи официални изявления, които да разбият всички останали надежди на Моссадек за получаване на американска помощ. Ген. Захеда следва да бъде привлечен от ЦРУ, за да му бъде разкрита нашата операция и намерението ни да го издигнем за премиер. От самото начало координацията с шаха беше преценена като жизненоважна част от плана. Неговата част от операцията се състои в необходимостта да осигури изискваните действия от страна на техеранския военен гарнизон и да узакони поста на новия министър-председател. След като шахът показва себе си като нерешителен човек, ние бяхме решени да окажем натиск върху него посредством следните инструменти: 1. активната и влиятелна сестра-близначка на шаха – принцеса Ашраф Пахлави, да се завърне от Европа, за да го убеди да отстрани Моссадек; 2. направени бяха нужните стъпки за посещението в Иран на ген. Шварцкопф, когото шахът много цени и уважава. Шварцкопф е инструктиран да представи плана на шаха и да го убеди да подпише ферманите за отстраняването на Моссадек... В уречения ден шахът трябваше да напусне Техеран, за да позволи на Захеда, с подписаните фермани и придружаван от въоръжени части, да свали правителството, без да има опасност да промени позицията си в последния момент или да бъде застрашена сигурността му“ (Wilber, 2006: 14).

Шварцкопф пристига в Техеран, за да се срещне с Мохаммад Реза, ген. Захеда и накрая с Кърмит Рузвелт, проникнал в Иран под името Джеймс Локридж. Тези срещи полагат началото на изпълнението на преврата, с който Моссадек е свален и властта е поверена в ръцете на шаха, в замяна на което той да утвърди западния контрол върху иранския петрол. Шварцкопф урежда поредица от тайни срещи между Рузвелт и Мохаммад Реза, по време на които шахът е въведен в планове на ЦРУ и надлежно инструктиран да издаде фермани за уволнението на Моссадек и назначаването на Захеда. Кърмит Рузвелт рискува прикритието си няколко поредни нощи, през които се среща с Мохаммад Реза, за да го убеди, че САЩ са прекратили подкрепата си за премиера и шахът получава гаранции и от американците, и от британците. Най-после ферманите са издадени и подписани на 12 август и три дни по-късно, в полунощ на 15 срещу 16 август, гвардейският командир полк. Насири задейства плана за арестите на Моссадек и министрите му. От кабинета на премиера обаче са информирани за планираната операция няколко часа по-рано и при пристигането си пред дома на Моссадек полковникът е арестуван. Разбрали за провала на мисията, много от сподвижниците на Захеда се укри-

ват, самият той получава убежище от ЦРУ, а в пристъп на паника Мохаммад Реза напуска страната. На следващия ден министърът на външните работи Фатеми свиква пресконференция, на която оповестява за проваления преврат и извършените нелегитимни арести и посегателства срещу членове на кабинета. В същото време на тайно организирана от ЦРУ пресконференция Захеи разпространява информацията за подписаните от шаха фермани и заявява, че предишната вечер Мосадек му е попречил да поеме поста на министър-председател, като е организиран преврат срещу него. Близки до „Тудех“ вестници публикуват извънредно материали, в които се казва, че ген. Захеи е законният министър-председател, а узурпаторът Мосадек отказва да му предаде премиерското кресло. Хората са смутени и разгневени, че действията на Мосадек са довели до принудителното напускане на шаха, и това се оказва достатъчно основание за Кърмит Рузвелт да продължи изпълнението на мисията.

Около 19:30 часа вечерта объркани тълпи се стичат пред парламента, за да чуят изявленията на поддръжниците на кабинета. Тогава се оповестява официално информацията, че Мохаммад Реза е избягал в Багдад и „Национален фронт“ ожесточено настоява за абдикацията му. С всеки изминал час ЦРУ все повече губи почва под краката си и получените катастрофални резултати в щаба отказват Държавния департамент от идеята на Рузвелт да се свърже с шаха в Багдад. Американците осъзнават, че проваленият преврат ще доведе до разрыв в ирано-американските отношения и затова малкото останали шансове за успешно изпълнение на плана ги карат да впрегнат всички свои сили. На 17 август три ирански ежедневника пускат подробни материали за планирания преврат от американския генерал Шварцкопф и шаха. В същия момент МИ6 се добират до Мохаммад Реза в Багдад и го убеждават да направи изявление по иракското радио. Изявлението е направено, но надеждите за връщане на трона не са големи. Шахът поисква от американското посолство в Багдад да уреди продажбата на личния му самолет, но когато иранското посолство го изисква официално от иракските власти, нито САЩ, нито Великобритания се осмеляват да се намесят. Мохаммад Реза държи Лондон и Вашингтон отговорни за настъпилите обстоятелства и затова очаква техните инструкции за по-нататъшните си действия. Британците смятат, че бягството на шаха силно е компрометирало институцията му и той не би могъл повече да изпълнява монаршески функции. Американците, от друга страна, считат, че шахът е легитимният суверен на Иран и той трябва да настоява за връщането на властта си. Но тъй като те се съмняват, че Мосадек може да бъде сменен в скоро време, го посъветват засега да остане в района на Близкия изток.

Шахът не остава удовлетворен от препоръките на западните си партньори и на 18 август заминава за Рим, където възнамерява да се присъедини към други монарси изгнаници. Помощник-държавният секретар на САЩ известява Кърмит Рузвелт да прекрати операцията и да напусне страната незабавно, но Рузвелт вече е мобилизирал всички ресурси, за да предизвика отстраняването

на Мосадек. Той е решен да пребори общественото одобрение към премиера, като за целта обсипва Техеран с листовки, в които Мосадек се категоризира като комунистическо протеже и фанатик, плаща огромни суми за организиране на протести, включително и на вандалските прояви на „Тудех“, и втъпява на населението ужаса от „завладяващия комунизъм“ (Elm, 1992: 300 – 305).

Президентът Айзенхауер не вижда друга алтернатива, освен да гласува доверие на Рузвелт за втори опит за сваляне на правителството на Мосадек, като публично изтъква своите опасения, че Иран може да попадне под влияние на комунизма и да се превърне в още една просъветска държава в Близкия изток. Опасността от разпространение на комунизма до голяма степен дава легитимност на американците да провеждат военни действия и САЩ използва умело дълго време този довод като оправдание за кампаниите си. На знаменателната дата 19 август 1953 г. тълпи от хиляди демонстранти протестират по улиците, голяма част от които са организирани от ЦРУ и партньорите им. Нападнати и подпалени са редакциите на вестници, симпатизиращи на Мосадек, а видни членове на „Национален фронт“ стават жертви на насилие. Ген. Захе-ди в радиообръщение призовава нацията към отхвърляне на управлението на Мосадек и многократно заявява, че той е легитимно избраният премиер на Иран. Други радиостанции излъчват прошахски пропагандни материали и обвиняват правителството на „Национален фронт“ в множество злоупотреби с властта. Привечер на 19 август тълпите достигат до дома на Мосадек, който е разграбен и опожарен, а членовете на „Национален фронт“ са арестувани. Съществуват няколко версии за случилото се пред дома на премиера в нощта на преврата. В едната се казва, че артилерия е пазела къщата и по време на няколкочасовите сблъсъци с войската, минала на страната на Захе-ди, загиват около сто души. Друга версия на историята твърди, че Мосадек не е имал въоръжена охрана през онази нощ и е стоял в тихо очакване на заговорниците.

Равносметката

Веднага щом Мосадек е свален от власт и изправен пред съда, в Лондон започват преговори за нов договор за концесия на иранския петрол между ИНПК и петте най-големи американски петролни компании: „Шеврон“, „Ексон“, „Гълф“, „Мобил“ и „Тексако“, АИПК „Роял Дъч Шел“ и Френската петролна компания. Ситуацията в Иран остава деликатна, поради което исканията на АИПК за пълно възстановяване на правата им в Иран не се удовлетворяват. Вместо това американската делегация, водена от Хърбърт Хувър, предлага иранската петролна индустрия да премине под управлението на Международния консорциум, като делът на АИПК остава по-малък от 50%. В същото време на ИНПК се предоставя една малка рафинерия, която да обслужва вътрешния пазар. През септември 1954 г. преговорите приключват с подписването на две споразумения – едно между иранското правителство

и ИНПК и другото между иранското правителство и всяка от компаниите в Консорциума. Текстовете на тези споразумения са съобразени с изострената политическа чувствителност на иранците, поради което петролната индустрия остава национализирана и фактическият притежател на материалните активи на Консорциума остава ИНПК.

В края на тригодишния исторически епизод на национализацията няма победители, а само победени: иранската икономика отново е подчинена на чужди правителства и интереси, АИПК променя името си на „Бритиш Петролиум“ и губи повече от половината си приходи, САЩ понасят поражение след разкритията за проведената от ЦРУ операция, което налага преразглеждане на политиката им в Близкия изток. Американските петролни компании придобиват голям дял от иранския петрол, докато Пентагонът неохотно поддържа в продължение на 25 години един от най-репресивните режими по данни на ООН. Великобритания като че ли губи най-много: събитията между 1951 г. и 1953 г. провокират Идън да приеме твърда, безкомпромисна и в крайна сметка самоунищожителна позиция срещу национализацията на Суецкия канал от Насър три години по-късно. Съкрушителните резултати изместват Лондон завинаги от лидерското място в международната политика (Parra, 2004: 29 – 30).

След преврата Моссадек е изправен пред съда и осъден на смърт за „предателство към монархията и държавата“, но по-късно присъдата се заменя с три години затвор предвид напредналата възраст на експремиера, а шахът остава доволен, че властта му е вече неоспорвана и Иран получава дял от печалбите на Международния консорциум. Кабинетът на ген. Захеда взема всички необходими мерки срещу обществените прояви към процеса срещу Моссадек. За тази цел делото е проведено при военно положение, протестите и митингите се забраняват, вестниците, симпатизиращи на „Национален фронт“, са заплашени с репресии, а националистите и комунистите от „Тудех“ са арестувани. На започналия процес през ноември 1953 г. Моссадек е обвинен в „злонамерено оскверняване на Конституцията на Иран и намерение да изкорени монархията и да установи република. Като доказателство е представен отказът му да напусне премиерския стол и настройването на народа срещу шаха“. Както подобава на всички репресивни режими, процесът срещу Моссадек се превръща в пародия на правосъдие, съпътстван от скандални обвинения и обидни квалификации, имащи за цел единствено публичното унижение на подсъдимия и концентрирането на религиозен фанатизъм срещу личността му.

На процеса Моссадек многократно повдига въпроса за петрола и че би било открита измяна да се пренебрегне законът за национализацията, като се подпише договор за равно поделение на печалбите, предоставяйки половината печалба от иранския петрол на най-богатите компании в света. Той още посочва, че когато определени чужди сили достигат до извода, че той няма да предаде суверенитета

и ресурсите на Иран на тяхно разположение, те прибегват до всички възможни средства да провалят кабинета му. В речта си пред съда той заявява: „За повече от век деструктивната и фатална политика на чужденците повлиява съдбата на нашата родина. Говоря главно за Великобритания и нейната открита и прикрита доминация върху бившата петролна компания, която вече повече от половин век възпира нашите усилия за достойно развитие“ (Elm, 1992: 332 – 334).

Управлението на Мохаммад Моссадек остава в световната политическа история като ярко и последователно. Това е и първият съвременен лидер от Близкия изток, който се противопоставя на западното присъствие в региона, обвинявайки Великобритания за начина, по който експлоатира петролните ресурси на страната. Посочен за „Мъж на годината“ на списание „Тайм“ през 1951 г. и наричан „иранският Джордж Вашингтон“, делото на Моссадек оставя дълбоки следи в историята на Близкия изток и вдъхва смелост на последователите му. Само три години след преврата египетският социалист Гамал Насър успешно национализира Суецкия канал и променя завинаги статуквото на британците в региона.

Шиитски Иран, макар и винаги странащ от тенденциите на регионалните политики, показва с цената на собствената си свобода, че борбата за независимост няма расова, религиозна или етническа принадлежност. Неговият пример е надслов за държавите от Третия свят в Близкия и Средния изток, Африка и Латинска Америка. От другата страна, американските анализатори продължават да разсъждават по въпроса какво спечели и какво загуби САЩ от грубото си вмешателство във вътрешните работи на Иран през онова лято на 1953 г. и дали това не е моментът, когато изгубва доверието на много нации. Сигурно е само, че с тази операция Америка успява да отчужди няколко поредни поколения иранци и революцията от 1978 – 1979 г. доказва, че днешните кризи са често изблици на дълбоки и трайни социални травми от миналото.

ЛИТЕРАТУРА

- Аникин, А. С., Белецкий, В. Н. (1978). История на дипломатията. т. V, кн. I, *Дипломатическа борба в Близкия и Средния изток*. София
- Byrne, Malcolm. (2004). Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran in Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne. Eds. *Mohammad Mossadeq and the 1953 Coup in Iran*. New York: Syracuse University Press.
- Diba, Farhad. (1986). *Mohammad Mossadegh Political Biography*. Kent
- Elm, Mostafa, (1992). *Oil, Power and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*. New York: Syracuse University Press.
- Heiss, Mary Ann. (2004). The International Boycott of the Iranian Oil and the Anti-Mossadeq Coup of 1953. *Mohammad Mossadeq and the 1953 Coup in Iran*. New York: Syracuse University Press.

- Katouzian, Homa. (2004). *Mosaddeq's Government in Iranian History. Arbitrary Rule, Democracy, and the 1953 Coup*. New York.
- Kinzer, Stephen. (2003). *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*. New Jersey.
- Parra, Francisco. (2004). *Oil Politics: a modern history of petroleum*. New York.
- Tharoor, Ishaan.(June 02, 2010.). A Brief History of BP. *The Time Magazine*.
- Wilber, Donald N., Regime (2006). *Change in Iran: Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952 – August 1953*.

IN MEMORIAM OF THE IRANIAN OIL CRISIS AND THE OVERTHROW OF MOHAMMAD MOSSADEQ (1951 – 1953)

Abstract. On August 19th 1953 the CIA in a joint operation with the British secret services MI6 successfully overthrew the democratically elected Iranian Prime Minister Mohammad Mossadeq. Mossadeq was the leader of the nationalistic formation “National Front” and initiator of the adopted in 1951 Oil Nationalization Bill. That bold step affected seriously British economy and sought to deter the century-old Soviet-British rivalry for Iranian resources. The nationalization was warmly welcomed by President Harry Truman who supported the National Front in their efforts to overthrow the British domination. The British refusal to recognize the bill and to surrender to the Iranians the oil wells and adjacent equipment, property of the Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) led Iran to another national crisis. Nevertheless, public opinion remained in favor of Mossadeq. Thus in 1953 CIA began to prepare the coup that would end the oil crisis and return the Iranian oil industry back under English domination. The plot became clear in the summer of 1953 and triggered massive turmoil in the country. Against this social background, in the night of August 19th, 1953 Mossadeq was arrested, stood trial and sentenced to death. Parallel with the trial, negotiations for new oil concession were carried out among Iranian and American oil companies. The Consortium that was established replaced the British domination with American. Mossadeq is presented as the leader who lead the Iranian nation towards the desired freedom and prosperity. His successful struggle against the British domination has left a lasting mark in Middle Eastern policy.

Veselina Uzunova, PhD Student

✉ Bulgarian Academy of Sciences – Institute of Historical Studies
67 Shipchenski Prohod Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
Email: vesselinauzunova@gmail.com